

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

Микола Шкрібляк,
*докторант кафедри релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(Чернівці)*

У статті здійснено ґрунтовний аналіз основних подій та явищ, які увиразнюють суспільно-історичне тло і провідні ідейно-концептуальні аспекти інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії. Опираючись на широку джерельну базу та найновіші історіографічні досягнення сучасної релігієзнавчої думки, проведено комплексну об'єктивізацію і дано критичну оцінку цьому акту в межах канонічного права Східної Церкви. Значну увагу автор приділяє витлумаченню наслідків інкорпорації в контексті сучасного суспільного-політичного та церковно-релігійного буття українського народу.

Ключові слова: Українська церква, Київська митрополія, Константинопольська патріархія, Московський патріархат, інкорпорація, єпископат, собор.

Mykola Shkribliak
Doctorate of the Department of Religion Studies and Theology

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

*Yurij Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi)*

INCORPORATION OF THE KYIV METROPOLIS INTO THE MOSCOW PATRIARCHATE: HISTORIOSOPHICAL-OBJECTIFICATION OF CANONICAL PROBLEM

The article presents a detailed analysis of major events and phenomena that caused the social and historical background, leading ideological and conceptual aspects of the incorporation of the Kyiv Metropolis into the Moscow Patriarchate. Based on extensive sources and the latest achievements of modern historiographical religious views of researched field a comprehensive and critical assessment is given to this act in terms of Canon Law of the Eastern Church. Special attention is paid to interpretation of the effects of incorporation in the context of contemporary social, political, church and religious life of the Ukrainian people. Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Metropolitan, Constantinople Patriarchy, Moscow patriarchy, incorporation, episcopate, cathedral.

У тематичній історіографії завдяки релігійно-ідеологічному диктату „московсько-російського" православ'я, а також релігійно-експансіоністським амбіціям Москви як „Третього Риму" утвердилася думка, що начебто визначальною причиною інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії стала Берестейська унія 1596 р. Для підтвердження цієї тези історики активно звертаються до провідних тенденцій державницької політики Речі Посполитої, коли контрреформаційні надбання Католицької Церкви втілювалися в практику шляхом переслідування всіх іновірців (не католиків), а православним нав'язувалася унія. Цей підхід є неприйнятним передусім тому, що тоді вся історія Української Церкви „розчиниться" в історії „Русской Православной Церкви", а історія УГКЦ в історії Вселенської (Католицької) Церкви і релігійної „експансії Ватикану".

Не вдаючись до детального аналізу цього підходу та його рецидивів для української церковної історіографії, назвемо лише його найяскравіших представників, а це – митрополит Макарій (Булгаков), С. Соловйов, Ф. Тітов, М. Бантиш-Каменський та ін. Саме вони стали піонерами у формуванні історіографічного компендіуму з історії Київської митрополії. Цю „першість" і таку очевидну настирливість московсько-російських вчених автор пояснює передусім тим, що більшість українських земель внаслідок геополітичних обставин підпала під владарювання Московії, а згодом Російської імперії, що не могло не позначитися на експлікації та її ідейно-релігійному підтексті в історичній ретроспективі. Праці означених дослідників об'єднує разюча заідеологізованість, тенденційність і конфесійна заангажованість. У них найбільш повно відображається історіософське (митрополит Макарій, Ф.Тітов) та ідейно-філософське (С.Соловйов, А. Шмеман) векторно зорієнтоване ставлення офіційної Москви до тих, хто наближав і

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

прикладав зусилля для інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії, та тих, хто цьому відверто протиставився.

Ми погоджуємося з тим, що поунійний режим однозначно оцінити важко. Тому й не дивно, що одні дослідники вважають його „окупаційним” [7, с.180-181], а інші – „актом цілком парламентарним” [22, с. 186]. Натомість у нас немає жодних сумнівів, що унія Київської митрополії – це справа її духовного проводу, а не „польсько-єзуїтська інтрига” чи „затія Риму”, хоча, певна річ, її запровадження цілком улягало в контекст церковно-релігійної політики Речі Посполитої. Отже, не заперечуючи контраверсійності наслідків Берестейської унії, ми, однак, наполягаємо на тому, що не Берестейська унія є визначальним чинником інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії 1686 р.

Українське сьогодення вимагає пошуку надійних аргументів для моральної легітимізації руху за автокефалію Української Церкви, що став можливим зі здобуттям державної незалежності, а кризовий стан сучасного Українського Православ'я загострив проблему введення у науковий обіг автентичних джерел, які б дозволили сформуванню комплексної історіософської та канонічної об'єктивної оцінки акту інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії. Це дозволяє створити своєрідний каркас моделі, яка б могла забезпечити досягнення певного консенсусу та громадянського порозуміння в сучасних взаєминах між державою і Церквою (тут маємо на увазі не якусь окрему релігійну інституцію, а Церкву як Богом встановлений соціально-духовний організм). На наше глибоке переконання, все це буде залишатися примарною справою до поки в Росії вивчення проблеми „добровільної” передачі Київської митрополії в обійми Москви зводиться до механічного переказу праць згаданих вище істориків, а в Києві – до безапеляційного культивування багатьох суджень В. Антоновича, митрополита Іларіона (Огієнка) чи І. Власовського щодо унії як основного чинника інкорпорації Київської митрополії або ж настирливої пропаганди не менш стійкого стереотипу про „три сорока соборів” і двісті червінців, за які колись Константинополь продав найстарішу митрополичу кафедру Русі й найбільшу церковну юрисдикцію Центрально-Східної Європи. Очевидно, що ці традиційні погляди є ідеологічними і векторно зорієнтованими; вони страждають односторонністю, а тому лише частково відображають дійсність. У цьому зв'язку актуалізація проблеми критичного відображення російського релігійного колоніалізму, який бере свій початок з інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії, не може викликати жодних сумнівів.

У цій статті ми ставимо собі за мету здійснити комплексний історіософський та канонічний аналіз акту приєднання Київської митрополії до Московської Церкви. Досягнення мети зумовлює розв'язання таких завдань: з'ясувати основні чинники приєднання Київської митрополії до Московської Церкви; витлумачити провідні ідейно-концептуальні аспекти інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії; провести комплексну об'єктивну оцінку цього акту в межах канонічного права східних церков.

Наприкінці XVI ст. Московський царат домігся піднесення самопроголошеної Московської митрополії до рівня патріархії. Це стимулювало появу етатистських тенденцій та централізаторських настроїв у Московській державі. Московський царат і його однойменна патріархія почали усвідомлювати, що для успішної реалізації ідеї „Москва – Третій Рим” у жодному випадку не можна допускати існування будь-якої самостійної адміністративної церковної одиниці в межах „своїх” держав. Цим, схоже, Москва й

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

визначила долю тієї частини Київської митрополії, яка, згідно з Переяславською угодою, мала перейти під владу московського государя. Йдеться передусім про Лівобережну Україну.

Проте реалії вказували, що досягнути їй цього на практиці буде не так легко. Адже Богдан Хмельницький заприсягнув на вірність московському цареві, але його політичний курс підтримала не вся козацька старшина. Особливо противилося найвище церковне духовенство і митрополит Київський Сильвестр Косов. Російський історик В. Карташев доводить, що першоієрарх Української Церкви „вважав поворот Хмельницького в бік Москви таким, що несе загрозу зниження рівня церковного шкільництва і літературної творчості в них на Київщині”[9, с. 680]. Однак причини протесту були куди глибші [11, с. 34].

Водночас, як справедливо зазначає інший російський дослідник В. Лур'є, „це була лише теорія” [14, с. 174]. Насправді Москва мала зовсім інші наміри: уже 1654 р. їй вдалося встановити свій політичний і церковний режим у Смоленській, Могилівській і Полоцькій єпархіях. Вони, як решта єпархій Київської митрополії, перебували під юрисдикцією Константинопольського патріарха, однак були захоплені царськими військами в результаті війни з Річчю Посполитою [2, с. 49-50]. Отже, Московська патріархія разом із царатом вдалися до грубого порушення Апостольських правил, церковних канонів Вселенських і Помісних соборів, а саме: 34 та 35 Ап. пр.; 2 пр. II Всел. собору; 8 пр. III Всел. соб.; 20 пр. Трульського соб. та ін. [10, с. 12, 31, 37 та ін.].

Процес інкорпорації литовсько-білоруських єпархій тривав з 1654 по 1657 роки, що дає підстави вести мову про спротив місцевих архієреїв цій авантурі Москви. З цього ж таки 1654 р. патріарх Московський почав іменувати себе „патріархом московським і всея Великої, Малої та Білої Росії” [6, с. 300-301]. С. Сенік доволі влучно підмітила, що „титул ще не відповідав дійсності, але напрям, на який все вказувало, був ясний”[17, с. 45]. Варто зазначити, що Москва, маючи перед собою об'єктивні українські реалії, а саме те, що не всі етнічні землі України-Руси, перейшли під владу царя, усвідомлювала складність реалізації проекту з перепідпорядкування Київської митрополії. Правобережна Україна залишалась у складі Речі Посполитої, а запорозькі козаки, які жили по обидва береги Дніпра, були зв'язані міжнародними зобов'язаннями: вони мали захищати державні інтереси і Московської держави, і Речі Посполитої одночасно. Це впливало передусім з умов Андрусівського мирного договору 1667 р., за яким відносини між двома державами були нарешті врегульовані і політично стабілізовані.

Отже, можемо стверджувати, що історія взаємовідносин між Московським патріархатом і Київською митрополією після Переяславської ради розвивалася надто складно, оскільки найвищий духовний провід Київської митрополії (митрополити Петро Могила та його наступник Сильвестр Косов) обирав пропольський вектор, до якого не в останню чергу спонукала сама ж московська релігійно-експансіоністська церковна політика. Водночас і Москва не втрачала жодної нагоди, щоб урізати церковну владу Київського митрополита.

Московський царат здійснював свою церковну політику на місці через київського воєводу В. Бутурліна (з 1653 по 1655 рр. – посол Московії в Україні-Руси). Скориставшись смертю митрополита Сильвестра, він робить усе для того, щоб вибори нового митрополита відбулися за московським сценарієм, тобто з благословення Московського патріарха, що автоматично підтверджувало би визнанням його верховної влади [1, с. 70]. Однак кампанія В. Бутурліна виявилася малоефективною [23, с. 95]. Собором, що відбувся 27

липня 1657 р., митрополитом Київським, Галицьким і всієї Руси обрали єпископа Луцького та Острожського Діонісія Балабана (1657 – 1663 рр.), який у бік Москви навіть не озирався. Але це не значить, що серед духовенства не було прихильників промосковського вектору. Найбільше хотіли під московську опіку і московсько-азійське благочестя ченці, їх ігумени та архімандрити. Тому митрополит Діонісій у липні 1658 р. змушений був залишити Київ – історичний осідок митрополитів і переїхати у Чигирин – столицю Правобережної України. Гетьманом тоді був Іван Виговський (1657 – 1659 рр.), який хотів якомога швидше звільнити Україну-Русь від московської інтервенції, що почалася відразу після Переяслава. Для цього митрополит Діонісій радив гетьману шукати „modus vivendi” для молоді української державності в межах Речі Посполитої, а для цього, як вважав першосвятитель, потрібно було негайно розірвати політичну унію з Москвою.

Іван Виговський дослухався до мудрих порад духовного владики і навіть пішов війною на Московію, здобувши під Конотопом блискучу перемогу над царськими військами. Це була чи не найславніша битва часів Гетьманщини за державність і самостійність України. Ось як про ті страшні для Московії події відгукувався уже згадуваний нами С. Соловйов: „Цвіт московської кінноти, котрий здійснив удалі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле таке доблесне військо. У жалобному вбранні вийшов цар Олексій Михайлович до народу і страх охопив всю Москву [...], і ходила чутка, що государ відїжджає кудись за Волгу, за Ярославль” [18, с. 344-345].

Між тим, варто зазначити, що перенесення митрополичої кафедри з Києва до Чигирина зіграло свою роль на користь Москві. У наступні 30 років київські митрополити перебували, де завгодно (Чигирин, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський), тільки не в Києві. В. Лур'є справедливо наголошує, що, „починаючи з цього часу Лівобережні єпархії de facto були підпорядковані патріарху Московському, однак de jure вивести їх із підпорядкування Константинополя, як і раніше не вдавалося” [14, с. 174]. Тривала відсутність митрополитів на східних кордонах Речі Посполитої створила умови для боротьби за владу і в середовищі козацької старшини. Почалися також бурхливі інтриги і серед українського духовенства. Відсутністю митрополита на київській кафедрі та нестабільною політичною ситуацією вирішив скористатися єпископ Чернігівський Лазар Баранович і група лівобережного духовенства, які симпатизували Москві. За схвалення перед московським царем єпископ Чернігівський був проголошений місцеблюстителем Київської митрополії, а його кафедру новопоставлений патріарх Московський Йоасаф II (1667 – 1672 рр.) підніс до гідності архієпископії. Зауважимо, що Московський патріарх своїми діями грубо порушив 8 пр. III Всел. собору: нехай не закрадається, під виглядом священнодійства, пихатість світської влади”, – наголошується в правилі [10, С. 37]. З тексту царської грамоти видно, що дарування Чернігівській кафедрі вищого рангу – ініціатива московського самодержця. Олексій Михайлович, зокрема, зазначав, що саме він, „помножаючи у своєму царстві різні митрополії, архієпископства, звелів і архієпископію Чернігівську, що існує понад 600 років, утвердити та укріпити”. Втручання світської влади справи церковні та ще й чужої держави так само – антиканонічне (листи московських царів і духовенства (московського та київського), які увиразнюють становище і розвиток Чернігівської єпархії в часи інкорпорації Київської митрополії акумульовані в «Архіві Південно-Західної Росії» [1, с. 246-258].

Але архієпископ Лазар Баранович доволі швидко виявився ненадійним виконавцем

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

політичних замовлень Москви, за що його усунули від місцеблюстителства. 1661 р. цар наказав митрополиту Пітіриму висвятити промосковськи зорієнтованого Ніжинського протопопа Максима Филімоновича на єпископа Мстиславського з іменем Мефодій [15, с. 410-414]. Те, що подібна діяльність є неканонічною, видно з 35 апостольського правила [15, с. 31]. А єпископ В'ятський Олександр взагалі наполягав на тому, щоб акт свячення протопопа Максима в єпископи представником Московської патріархії розглядати не інакше, як „початок „возсоединенія з московською церквою української, котра одділилася од неї після призначення на київську митрополію учня Ісидорового Григорія" [13, с. 371]. Отже, Москва майже не сумнівалася, що церковне об'єднання не за горами. Свідченням цьому може бути поява спеціальної молитви царя та його родини до святих покровителів Московської церкви: „О еже престолу Киевскому соединитися с богопоставленным престолом Московским, и княжению Малороссийскому совокупитися с божиим Великороссийским царством" [8, с. 13-27].

Проте, на користь Московії справа зрушується з місця лише після обрання гетьманом Івана Самойловича (1672 – 1687 рр.), який, пішовши шляхом Богдана Хмельницького, відважився на те, щоб „здати" Київську митрополію Москві. Гетьман добре розумів, що для приєднання Української церкви до Московської одного „помаху" гетьманської булави буде замало: потрібно будь-що схилити на свій бік її Предстоятеля. Митрополит Антоній Винницький був рішуче проти, а 1679 р. владику помер. Знаючи наміри гетьмана І. Самойловича, польський король Ян III Собеський (1674 – 1696 р.) видав спеціальний універсал (Брацлав, 10 березня 1675 р.), згідно з яким єпископ Львівський Йосип Шумлянський ставав адміністратором Київської митрополії на противагу благословенних Москвою місцеблюстителів [16, арк.1]. За ним закріплювалося право церковного адміністрування над усіма єпархіями Київської митрополії, в тому числі й над Чернігівською архієпископією.

Авторитет і духовна влада адміністратора Йосипа Шумлянського у Київській митрополії почала зростати, а це було явно не на користь гетьману І. Самойловичу. Боячись втратити булаву, він шукає підтримки у малолітніх московських царів – Івана та Петра. Навесні 1684 р. гетьман попросив, щоб ті звелили патріархові Йоакиму (1674 – 1690 рр.) благословити своєю рукою Варлаама Ясинського на архимандрита Печерського [19, с. 89]. Останній, недовго думаючи, знехтувавши церковними канонами, 26 лютого 1685 р. відправив в Україну грамоту, в якій благословив ченця Варлаама на архимандрію [1, с. 219-222]. Так легко і просто з-під влади Константинополя була вилучена й Києво-Печерська Лавра. Знову, як бачимо, патріарх Йоаким грубо порушив церковні канони: 34, 35 Ап. правила, 2 пр. II Всел. соб. та 8 пр. III Всел. соб. [10, с.12, 31, 37]. Як бачимо, Московська патріархія *de facto* поширила свою владу на значну частину канонічної території Київської митрополії, яка *de jure* належала до юрисдикції Константинопольської патріархії. Розуміючи, що конфлікту не уникнути, московські царьчата та їхній диригент патріарх Йоаким, розпочинають активну переписку з гетьманом Іваном Самойловичем про необхідність скликання собору, виборів митрополита та впорядкування церковного життя в Київській митрополії загалом [20, с. 122-124]. Насправді це було потрібно для того, щоб показати християнському світові, що ініціатива йшла від самого гетьмана, а єдиновірна Москва лише допомагала зарадити ситуації, оскільки це крім неї ніхто зробити не міг: Константинопольський патріарх сам у «неволі», а католицька Варшава «насаджує унію» і т. ін.[21, с. 10-17].

Для реалізації московського плану перепідпорядкування Української церкви та анексії

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

значної частини її канонічних територій за доволі короткий проміжок часу (всього за півроку) було здійснено низку важливих кроків, усі з яких суперечать церковним канонам:

- 1) гетьман Іван Самойлович призначив на митрополичу кафедру свого майбутнього свата – єпископа Луцького та Острозького Гедеона Святополка-Четвертинського, який спеціально для цього улітку 1684 р. покинув свою Луцько-Острозьку єпархію і, в пошуках легшого хліба, прибув до гетьманської столиці Батурина ;
 - 2) Гедеон Святополк-Четвертинський, який не брав участі в елекційному соборі, після свого обрання зробив заяву про те, що за висвятою поїде не в Константинополь, а в Москву, оскільки хоче „прийняти жезл архіпастирський не від кого іншого, як від московського патріарха" [13, с. 373];
 - 3) складання митрополитом Гедеоном присяги на вірність патріарху-інтервенту: „...Якщо отцю моему святійшому Йоакиму, патріарху Московському і всієї Русі та північних країн, а після нього майбутнім святійшим Московським і всієї Русі патріархам, і всьому священному собору виявлю непослух, чи спротивлюся, чи самовільно захочу у врученій мені єпархії що-небудь чинити, то нехай буду позбавлений сану свого та влади без жодних судів і розпоряджень"[15, с. 188].
 - 4) погодження Гедеона із новим незаконним титулуванням: „митрополит Київський, Галицький і Малої Росії", „... і всієї Русі", як було з часів хрещення України-Руси;
 - 5) московсько-українське посольство в Адріанополь: політичний шантаж, тиск світської влади і підкуп [14, с. 174];
 - 6) проведення собору для узаконення акту передачі Київської митрополії Москві і надання патріархом Діонісієм благословення на те, щоб кожний наступний новообраний на київську кафедру митрополит приймав хіротонію з рук патріарха Московського [4, с. 356-358].
 - 7) обмін іудиними поцілунками і, звичайно ж, срібняки. З приводу останнього патріарх Діонісій писав: „Пріяли есми милостиню святого нашего царствія от посланного вашего господина Нікити Алексеєвича три сорока соболей і двесті червонних" [13, с. 379].
- Ось так, шляхом інтервенції, насильства, шантажу, зради та підкупу Московії вдалося інкорпорувати древню Київську митрополію до складу Московської патріархії. Незаконність цього акту очевидна. І йдеться тут не стільки про форми та методи реалізації цього проекту, скільки про грубе порушення церковних канонів, апостольських правил і постанов Вселенських соборів.
- Політична ситуація складалася так, що зміну канонічної юрисдикції Української церкви, а відтак і повну анексію більшості її територій змушений був визнати й уряд Речі Посполитої. 21 квітня 1686 р. Московія і Річ Посполита уклали „Вічний мир", згідно з яким православні єпархії, розташовані на теренах останньої, переходили в підпорядкування митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського, хоча осідок його знаходився під канонічною юрисдикцією сусідньої держави.
- Зазіхання на автономний статус Української Церкви з попереми́нними успіхами тривало до того часу, поки політична влада на етнічних землях України-Руси, не перейшла до рук промосковськи зорієнтованого гетьмана І. Самойловича, а церковна – до рук єпископа-втікача та зрадника Гедеона Святополка-Четвертинського, гетьманового свата. Завдяки їм московському царату вдалося нав'язати православному загалу Речі Посполитої такі умови, які позбавляли українські етнічні землі їх політичного, а згодом і церковно-релігійного суверенітету. З часу підпорядкування Київської митрополії

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

Московському патріархату по суті закінчився період автокефалії Української Церкви. Через тридцять два роки після Переяславської ради Українська церква розділила долю української державності. Внаслідок імперсько-експансіоністської політики московського царату вона швидко втратила власну інституалізаційну самостійність, соборність і піддалася уніфікації на російсько-московський кшталт.

Література

1. Архивъ Юго-Западной России. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620 – 1694 гг.) / Изд. С. А. Терновский. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1872. – Ч.1. – Т. 5.
2. Бендза М. Інкорпорація Київської митрополії до Московського патріархату М. Бендза // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 389-390.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви в 4-х т. / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1995. – Репринтне видання. – К.: Видавництво УПЦ КП, 1998. – Т. 2.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К., 1990.
5. Гудзик К. Дорога втрат – Незалежність Української Церкви / К. Гудзик. – К.: Українська прес-група, 2005.
6. Древняя российская вивлиофика. – М., 1788. – Т. 3.
7. Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – XVII сторіч / В. Жила // Зб. праць Ювілейного Конгресу. – Мюнхен, 1988.
8. Зінченко А. «...аки в разтерзании ума обреталися многие» (Українське духовництво і підпорядкування Москві Київської Митрополії) / А. Зінченко // Київська старовина, 2006. – № 5 (371).
9. Карташев А. История Русской Церкви / А. В. Карташев. – М.: Эксмо. – 2005: 12 с.
10. Книга правил Святых Апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і Святых Отців / Пер. Чокалюк С.М. – Київ: Преса України, 2008.
11. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659): Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920.
12. Лист гетьмана Самойловича до царів Іоанна та Петра Олексійовичів з приводу собору, що відбувся у Києві для обрання митрополита. 20 липня 1685 р. // АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 5.
13. Лотоцький О. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков. – Репринтне видання. – К., 1999. – Т. 2.
14. Лурье В.К. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М.: Три квадрата, 2010.
15. Іларіон (Огієнко), митрополит. Українська Церква за час Руїни (1657 – 1687) / І.Огієнко, митрополит Іларіон. – Вінніпег: Українське наукове православне богословське товариство, 1956.
16. Повідомлення короля Яна III Собеського духовенству і віруючим про призначення львівського єпископа Шумлянського Йосипа адміністратором Київської митрополії. Копія XVIII ст. 10 березня 1675 р. // ЦДІА України у м. Львові. – Ф.129. – Оп. 1. – Спр. 693. – 1 арк.
17. Сенік С. Українська Церква у XVII столітті // Ковчег. Збірник статей з церковної

Написано от Микола Шкрібляк
Четвъртък, 10 Април 2014 03:52

історії. – Львів, 1993. – Ч.1.

18. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – СПб, 1897. – Кн. 3. – Т. XI – XV.

19. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архивъ Юго-Западной России. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620 – 1694 гг.) / Изд. С. А. Терновский. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1872. – Ч.1. – Т. 5.

20. Шкрібляк М. Київський елекційний собор 1685 р. і обрання першого «московського» митрополита Київського і Галицького, і всієї Русі / М. В. Шкрібляк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2013. – Том 1 (35).

21. Шкрібляк М. Московсько-Стамбульська дипломатія і перехід Київської митрополії під владу Московського патріарха // Сумська старовина. Всеукраїнський науковий історичний журнал. – Суми: Видання Сумського державного університету та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – № XL.

22. Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? // Наше минуле. – 1993. – №1.

23. Shkriblyk M. Hetman Bohdan Khmelnytsky's priorities of foreign policy and the Ukrainian Church in the first half of 17th century / M. V. Shkriblyk // SCIENTIFIC LETTERS OF ACADEMIC SOCIETY OF MICHAL BALUDANSKY. – 2013. – №1.

{jcomments off}